

К.М. Костюк

Київський національний лінгвістичний
університет

ІБН ФАРИС ЯК ЛЕКСИКОЛОГ ТА ЛЕКСИКОГРАФ

Сьогодні в нашій країні інтенсифікувався процес вивчення великої кількості іноземних мов, у тому числі й східних. Саме тому існує нагальна потреба підготовки кваліфікованих спеціалістів, зокрема з арабської мови. Поряд з цим постає питання про загальнолінгвістичні особливості та закономірності побудови арабської мови, надзвичайно важливий внесок у формування якої зробив видатний філолог, лексиколог, правознавець та лексикограф Х ст. Ахмад Ібн Фарис¹. Саме він одним з перших середньовічних арабських видатних учених з'ясував та виклав основи арабського мовознавства, що мало велике значення для його подальшого розвитку.

Протягом багатьох століть арабським лінгвістам у своїх працях вдалося накопичити значну кількість важливого лінгвістичного матеріалу, що стало основою для розвитку сучасного загального арабського мовознавства. Потреба введення до наукового обігу цього матеріалу і визначає актуальність теми даного дослідження. Інформація, викладена в статті, буде корисною і з огляду на те, що вона відкриває значну кількість невідомої українському досліднику класичної арабської філології, лексикології та лексикографії і розглядає близькосхідну лінгвістичну традицію у співвідношенні з розвитком інших наук. Матеріали даного дослідження становитимуть інтерес для студентів-сходознавців, спеціалістів із загального мовознавства, кваліфікованих перекладачів, а також усіх, хто цікавиться питаннями арабської культури.

Слід також відзначити той факт, що в процесі сучасної актуалізації зв'язків Заходу та Сходу, стрімкого розвитку сходознавства в нашій країні дослідження творчості Ахмада Ібн Фариса набуває важливого значення. Вибір теми даного дослідження обумовив також той факт, що творчість Ібн Фариса мала неабиякий вплив на розвиток методологічних принципів традиційного арабського мовознавства (ТАМ). Арабська лінгвістична традиція (АЛТ), що представлена різноманітними текстами середньовічних арабомовних авторів, а саме оригінальними текстами, коментарями та супракоментарями до них, трактатами, й надалі продовжує залишатись головним джерелом для розвитку лінгвоарабістики.

В арабській науці праці Ібн Фариса, а також обґрунтовані ним ідеї та методологічні підходи посідають особливе місце. В арабській лексикографії Ібн Фарис відомий як автор таких словників, як «*al-Muğmal fī-l-luġa*» та «*al-Maqāyīs fī-l-luġa*». У структурі цих словників чітко виявилися нові підходи автора до упорядкування кореня слова. Ібн Фарис приділяв багато уваги комбінаториці трьохлітерного кореня „в її зв'язку із семантикою та можливим використанням як способу аранжування лексики в словнику”. Ідеї стосовно цього питання він виклав у трактаті «*Kitāb aš-šalāša*». У ньому автор намагається довести, що слова, які мають три однакові кореневі та для яких можливі три комбінації, є синонімами”.

У двох вищеназваних словниках, принципи аранжування яких однакові, Ібн Фарис не звертається до ідеї пермутації. Тим не менш, фонетико-пермутативний та алфавітно-пермутативний принципи справили вирішальний вплив на формування його лекси-

---

¹ Справжнє ім'я Ібн Фариса – Абу ал-Хусайн Ахмад б. Фарис б. Закарі́йа б. Мухаммад б. Хабі́б ар-Разі. Своє життя він пов'язав з різними науками – філологією, лексикологією, лексикографією, поезією, фікхом тощо та для свого часу був дуже освіченою людиною. Ібн Фарис був автором багатьох праць з граматики, лексикології та інших галузей вивчення арабської мови. Більша частина з них присвячена дослідженню Корана і хадисів. Ібн Фарис також є автором робіт про догматику та методику мусульманської юриспруденції. (Докладніше про Ібн Фариса див.: Рыбалкин В.С. Классическое арабское языкознание. – К., 2003. – С.174).

кографічних прийомів, насамперед у тому, що він чітко дотримується такої класифікації коренів:

* *al-mudā'af wa-l-muṭābiq* – «подвоєні та їм подібні», тобто корені, що складаються з двох літер, редуковані та гемініровані;

* *aš-šulāšī* – «ті, що складаються з трьох літер»;

* *mā zāda 'alā -š-šulāšī min al-muḡarrad* – «початково довші за трьохлітерні», але без врахування афіксів.

На відміну від Ібн Дурайда, Ібн Фарис відмовляється від багатьох видів коренів, але запозичує в нього звичайний алфавітний порядок і схиляється до класифікації ал-Халіля. Ібн Фарис подає укладання коренів слів так, що алфавіт при цьому представляється у формі кола, рухатися по якому можна лише за годинниковою стрілкою. Тому принцип, за яким він зіставив два вищезгадані словники, називається алфавітно-кільцевим або алфавітно-коловим (АКП), як його називає більшість дослідників.

Схема класифікації коренів в АКП має такий вигляд: Ібн Фарис вдається до розподілу двох словників на «книги» (*kitāb*). Кількість таких книг є тотожною чисельності літер арабського алфавіту. Залежно від класифікації коренів кожна з таких «книг» поділяється на три розділи (*bāb*). «Спершу може здатися, що Ібн Фарис використовує звичайний алфавітний порядок розташування літер з тією лише відмінною рисою, що розрізняє корені за чисельністю кореневих консонантів. У першому розділі «книга *хамзи*» починається з коренів 'B, 'T, 'Š й так далі, в другому – 'BT, 'BĞ і так до кінця алфавіту»².

Однак якщо розглядати розташування кореневих літер у наступних «книгах», то стає очевидним той факт, що автор цих двох словників, слідом за Ібн Дурайдом та ал-Халілем, починає кожну наступну «книгу» і розділ з відповідних тому чи іншому розділу літер і поєднує їх з іншими літерами, які йдуть за алфавітом після них. Можна навести як приклад перший розділ «книги *fā*», який починається з кореня *FQ(Q)*, після чого йдуть корені *FK(K)*, *FL(L)*, *FM(M)* й таким чином до кінця алфавіту. Після закінчення алфавіту наступними йдуть корені *F'(')*, *FB(B)*, *FT(T)* й таким чином до кінця «кола», останнім коренем якого є корінь *FĞ(G)*, в якому літері *fā* безпосередньо передує *K*².

Щодо розділу трьохлітерних коренів, то там класифікація подана таким же чином: *FQL, FQM, FQN, FQ', FQB ... FQĞ, FQF*. Корені, що мало вживаються або не існують у такій послідовності, випускаються. „В першому розділі «книги *qāf*» корені розміщуються в такій послідовності: *QL(L)*, *QH(H)*, *QB(B)*, *QT(T)*, *KŠ(Š)* і так далі, «книги *gā*» – *RZ(Z)*, *RS(S)*, *RŠ(Š)*, *RŞ(Ş)*, *RĐ(Đ)* і так далі». В другому розділі «книги *qāf*» *QLM* йде як перший корінь, *QLH*, *QLW* після нього бо кореня *QLN* не існує. Після закінчення алфавіту третя змінна коренева літера добирається з початку алфавіту, наприклад: *QLB*, *QLT*, *QLH* аж до *QLQ*, де третя коренева – *qāf* безпосередньо передує другій – *lām*, оскільки кореня *QLK* не існує. Далі за тією ж алфавітно-коловою схемою відбувається відбір змінної третьої кореневої літери, а в якості другої кореневої виступає *mīm* = *QM*. Таким чином спочатку йдуть корені *QMN*, *QMH*, *QMW* (= *QM'*), а корені *QMH*, *QMR*, *QMZ* і т. д. – з початку алфавіту.

У третьому, останньому розділі автор зібрав корені, які містять у собі більше трьох літер (*mā zāda 'alā -š-šulāšī min al-muḡarrad*). Розміщення таких багатокореневих слів витримується лише за першою кореневою літерою, наприклад: “*QṭRR, QLB, QŞNŞ, QLHẒM, QLHBŞ, QLMŞ, QNDR, QNDL, QRTṭ* і т. д.”.

На алфавітно-кільцевий принцип Ібн Фариса вплинули фонетико-пермутативний та алфавітно-пермутативний принципи. Анаграми в цих двох принципах викладалися в межах однієї глави, тому наступні кореневі літери цілком могли зустрічатися у визначених поєднаннях з попередніми літерами алфавіту. Тому при складанні кожної наступної «книги» поступово відпадала необхідність повернення до літер із заголовків

² Тут і далі автор статті цитує працю В.С. Рибалкіна „Классическое арабское языкознание” (К., 2003).

попередніх «книг», бо всі можливі комбінації вже були використані. Однак Ібн Фарис, який свого часу відмовився від пермутації і щоразу пропускав певні комбінації з попередніми літерами, й надалі приділяв увагу такій необхідності. Можна навести як приклад «книгу *bā'*» у Ібн Фариса та Ібн Дурайда, в якій зустрічається корінь *BDR*. Другому з них вдається відразу перелічити усі можливі комбінації з трьох літер: *BDR*, *BRD*, *DBR*, *DRB*, *RBD*, *RDB*. Тому в своїй наступній «книзі *dāl'a*» Ібн Дурайд вже не повторює корені *DBR*, *DRB*, так само як він не згадує корені *RBD*, *RDB* у «книзі *rā'*». Усі ці корені були раніше вичерпані в його «книзі *bā'*».

Вчені наголошують на тому, що у Ібн Фариса ситуація зовсім інша, а саме: оскільки в «книзі *bā'*» він згадує лише корені *BDR*, *BRD*, то йому доводиться в «книзі *dāl'a*» згадати корені *DBR*, *DRB*, а в «книзі *rā'*» – корені *RBD*, *RDB*. При цьому кожен раз він звертається відповідно до літер, що попередньо були вказані в алфавіті *dāly* і *rā'*. Отже, для ал-Халіла та Ібн Дурайда принцип, при якому літери із заголовків «книг» збігаються з літерами, які розташовані по алфавіту після них, є реальним та обов'язковим. Що стосується Ібн Фариса, то йому доводиться повертатися і до літер, які розташовані за алфавітом перед тими, що знаходяться в заголовках у кожній відповідній «книзі».

Слід звернути увагу на те, що в класичному арабському мовознавстві алфавітно-коловий принцип, що його застосував Ібн Фарис при складанні словників «*al-Muğmal fī-l-luğa*» та «*al-Maqāyīs fī-l-luğa*», продемонструвавши свій колосальний досвід, так само як і алфавітно-пермутативний принцип, не знайшов послідовників і залишився окремою гілкою.

Необхідно відзначити той факт, що «*al-Maqāyīs fī-l-luğa*» Ібн Фариса разом з «*al-Bāri'*» ал-Калі та «*at-Tahzīb*» ал-Азхарі допомогли вирішити одне із завдань арабської лексикографії X ст.: необхідність наводити аутентичні форми слів. З другою проблемою – спрощенням пошуку потрібної словникової статті – довелося зіштовхнутися видатному арабському лексикографу тюркського походження на ім'я Абу Наср Ісмаїл б. Хаммад ал-Джавхарі, який дотримувався традиції фонетико-пермутативного принципу.

Крім досить відомих словників «*al-Maqāyīs fī-l-luğa*», «*al-Maqāyīs fī-l-luğa*» та «*Mutaḥayyir al-alfāz*», перу Ібн Фариса належить його основний трактат з мовознавства «*aṣ-Ṣāhibī fī fikh al-luğa*» («Законовознавство мови»). Дослідники називають цю працю свого роду енциклопедією філологічних знань, яка з плином п'яти століть стала прототипом та прикладом для мусульманського полігістера ас-Суюті (помер у 1505 р.) в складанні узагальнюючої енциклопедії всього Середньовіччя – трактату «*al-Muḥḥir fī 'ulūm al-luğa wa- 'anwā'i-hā*».

Саме завдяки Ібн Фарису в арабській лінгвістичній традиції остаточно та безповоротно була закріплена термінологічна система *fikh al-luğa*, яка розвинулась сьогодні в окрему дисципліну сучасної лінгвоарабістики. Ібн Фарис уважав, що ця дисципліна повинна була синтезувати прийоми, методи, концепції юриспруденції мусульманського світу з системою поглядів та понять мовознавців.

Спираючись на логіку та послідовність доказів, які Ібн Фарис використовує у фікху, він розмірковує про особливості та явища мови, звертаючись, насамперед, до священної книги мусульман – Корану. Мова, арабське письмо, граматична система, в основі якої лежить концепція і'раба, аруд та багато іншого – все це, на думку Ібн Фариса, послано людству Аллахом, але цю тезу філолог, хоча й сприймає на віру як аксіому, все-таки вважає потрібним і необхідним розгорнути через систему аргументованих положень та викладів з Корану. У своєму трактаті Ібн Фарис вдається до надійного документування посилань на хадиси з промов відомих мусульманських діячів.

У своєму трактаті він також розглядає проблему допустимих меж варіювання в «чистій» арабській мові, різноманітність її діалектів, деривації в контексті аналогії (кі-яса), конкретні положення і'раба, наводить розгорнутий перелік елементів, що впли-

вають на флексію і т. ін.³ При викладі вищезгаданих явищ Ібн Фарис намагається ще раз переконати не тільки тих достатньо обізнаних з Кораном людей, але й тих, хто лише наблизився до такого знання.

Ознайомившись з певною кількістю аналогічних робіт авторства інших середньовічних мовознавців та проаналізувавши даний трактат, можна зробити висновок, що ця праця періоду розквіту арабського мовознавства має в собі багато типових рис, що стосуються і змісту, і композиції. У своєму трактаті Ібн Фарис використовує доволі таки поширену термінологію, розглядає широке коло питань, які вже вивчалися іншими мовознавцями.

Отже, можна зробити такі висновки: в класичній арабській лексикології та лексикографії необхідно розрізняти принципи групування лексики та її аранжування. У першому випадку її відбір здійснюється за лексико-семантичними (ЛСП) та аналітико-морфологічними (АМП) ознаками. На відміну від групування, аранжування лексики ґрунтується на необхідності врахування структури кореня та об'єднання однокоренових дериватів у межах розгорнутого кореневого гнізда. Аранжування кореня слова здійснювалось за фонетико-пермутативним, алфавітно-пермутативним, алфавітно-кільцевим, рифовим та прямим алфавітним принципами (ФПП, АПП, АКП, РП, ПАП), з-поміж яких у класичній лексикографії найбільшого поширення набули ФПП та РП.

Зусилля лексикологів та лексикографів були зосереджені зазвичай на аранжуванні коренових гнізд, що поєднували в собі деривати одного кореня. Впорядкування або будь-яка ієрархія дериватів в організації кореневого гнізда, взагалі-то, була відсутня. Говорити можна, швидше за все, тільки про окремі елементи системності. Внутрішній побудові словникової статті АЛТ належної уваги не приділяла, в силу чого цей напрям практично не розвивався.

Насамкінець варто підкреслити що, попри те особливе місце, яке посідають праці Ібн Фариса в арабській науці, безумовну оригінальність численних висловлених ним ідей і методологічних підходів, на сьогодні в західній арабістиці не існує спеціальних монографічних досліджень, присвячених його основному трактату *fikh al-luġa*. Відсутні вони і в національному арабському мовознавстві, яке, тим не менш, успадкувало абсолютну більшість поглядів Ібн Фариса на методи лінгвістичного опису. З цієї точки зору вивчення витоків арабського мовознавства сприяє процесу входження арабської національної лінгвістичної школи до світової науки про мову.

---

³ Про це докладніше див.: Рибалкін В.С. Класичні арабські словники: принципи побудови, специфіка користування. – К., 1994; його ж. Ранні арабські словники: прийоми систематизації та впорядкування лексичного матеріалу. – К., 1994; його ж. Арабська лінгвістична традиція: класичні концепції та їх сучасна інтерпретація. – К., 2000; його ж. Арабская лингвистическая традиция. Истоки, теории, концепции. – К., 2000.